

BİR OSMANLI AYDINI OLARAK BEŞİR FUAD**Berna FİLDİŞ*****ÖZ**

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi, Batılı anlamda ilk Osmanlı aydınının ortaya çıktığı dönemdir. Osmanlı aydını, Batılılaşma siyaseti çerçevesinde askeri ve sivil memur yetiştirmek amacıyla açılan okullarda yetişen ya da doğrudan Avrupa kentlerinde eğitim gören kadroların içerisinde çıkmıştır. Aldıkları eğitim sonucu Batı'daki gelişmeleri takip etmeleri, hem siyasi hem de kültürel pek çok bilgiyi içeriye aktarmalarını sağlamıştır.

Osmanlı'nın ayakta kalmasının Batılı-modern bilginin daha fazla dolaşıma girmesi ile mümkün olacağını düşünen Osmanlı aydını içerisinde Beşir Fuad (1852?-1887), üzerinde durulması gereken önemli bir şahsiyettir. Onu önemli kılan; edebiyat, biyoloji, matematik, fizik, sosyoloji, dil ve eğitim, felsefe gibi pek çok alana yayılmış bir ilgi alanına ve birikime sahip olmasıdır. Pozitif bilimlere ve dolayısıyla olgulara olan güvenci, üzerine fikir beyan ettiği tüm konularda pozitivist ilkeleri kendisine referans almasını sağlamıştır.

Makalemizde Fuad'ın aydın kimliği, arka planda 19. yüzyılın özellikleri olmak üzere aldığı eğitim ve beslendiği Batılı kaynaklar üzerinden sorgulanacaktır. Yazı hayatının büyük bir kısmını oluşturan edebi faaliyetlerinin üzerinde durmak ise sadece edebiyata yüklediği anlamı değil, bir bütün düşünceleri ve fikirlerini çözümlenmek açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Batılılaşma, Tanzimat Dönemi, Pozitif Bilimler, Beşir Fuad.

BESHIR FUAD AS AN OTTOMAN INTELLECTUAL**ABSTRACT**

Tanzimat Reform Era in Ottoman Empire was the period, in which the first Ottoman intellectuals emerged in Western sense. Ottoman intellectuals were brought up in schools that were opened to raise military and civil servants within the framework of Westernization politics, or come out from the staff who were studied directly in European cities. Their education allowed them to follow developments in the west, and transfer various political and cultural knowledge to the empire.

* Yrd. Doç. Dr., Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü,
mail: bernafieldis@bartin.edu.tr

Beshir Fuad (1852?-1887), an Ottoman intellectual who thinks that the survival of the Ottoman Empire will be possible by the wandering of western-modern knowledge, and also an important personality to be emphasized. What make him important that his areas of interest and accumulation in literature, biology, mathematics, physics, sociology, language and education, and philosophy. His reliance on positive sciences and truths, has made it possible for him to refer to positivist principles in every respect.

In our article, Fuad's intellectual identity will be examined upon his education, and western resources he bears together with features of 19. Century in the background. It is important to emphasize the literary activities that make up a great part of his writing life not for solving only the meaning of his literary works but also for understanding his thoughts and ideas.

Key Words: *Westernization, Tanzimat Reform Era, Positive Sciences, Beshir Fuad.*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyıldan itibaren yaşadığı mali, idari ve askeri sorunlar karşısında giriştiği iyileştirme çabalarının sonuç vermemesi, 18. yüzyılda Batılılaşma adı altında farklı bir yol takip edilmesini gündeme getirmiştir. Devlet, yüz yıllık bir duraksamanın ardından Batı içerisinde yaşanan değişimi yerinde gözlemlemek ihtiyacı hissetmiş ve gönderilen geçici elçiler ona ihtiyaç duyduğu bilgiyi taşımıştır. Dolayısıyla Osmanlı Batı'da vücuda gelen modern dünyanın farkına fiili olarak 18. yüzyıldan itibaren varmış ve mevcut değişimlere uyum sağlayarak bu dünyanın dışında kalmamayı tercih etmiştir. Söz konusu tercih ile Batı Osmanlı tarafından bir model olarak görülmüş, sahip olduğu modern devlet ve teşkilatlanma biçimi "...zayıflayan imparatorluğu eski yüceliğine kavuşturacak daha doğrusu ölmemesini sağlayacak tek tedbir olarak kabul edilmiştir."¹

Batılılaşma hareketleri 'Osmanlı Devleti Nasıl Kurtulur?' sorusu çerçevesinde ilk olarak ordunun modernleştirilmesi çalışmalarıyla başlamıştır. Bunun nedeni, devletin yaşadığı krizlerin en açık göstergesinin savaş meydanlarında alınan yenilgiler olması ve Osmanlı'nın yenilgileri Batı'nın sahip olduğu modern silah ve orduların varlığına bağlamasıdır. Bu algı doğrultusunda 3. Selim ve 2. Mahmut Dönemlerinde yeni topçu ve süvari birlikleri kurulmuş, modern savaş tekniklerini öğretmeleri için Fransa ile Prusya'dan

¹ Tarık Zafer Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri - 1*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1999, s. 28.

Batılı askerler getirilmiş, 1826 yılında yeniçeri ocağı kapatılmış ve yerine Mekteb-i Harbiye başta olmak üzere yeni askeri okullar açılmıştır. Aşamalı biçimde gerçekleştirilen yenilikler, modern askeri bürokrasinin oluşturulması çalışmalarının bir yansıması olmuştur. Ancak askeri ağırlıklı bir Batılılaşmanın devleti tek başına istenilen güce erdirmeyeceğinin fark edilmesiyle Osmanlı yönetimi Batılılaşma siyasetinin uygulanmasında farklı bir tavır sergilemeye başlamıştır. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat fermanı yeni bir Batılılaşma algısının yürürlüğe girdiğinin belirtisi olarak okunmalıdır.

Devlet ileri gelenleri ve yabancı diplomatların huzurunda okunan Tanzimat fermanı, Batılı büyük güçler karşısında yürütülen denge politikasının ve idari, mali, askeri sorunları çözemeyen merkezi yapıyı güçlendirme çabasının sonucudur. Ferman; vergi adaleti, yargılamada şeffaflık, rüşvetin ortadan kaldırılması gibi 'güncel' sorunlara dair düzenlemelerin yapılması yanında, tebaanın can, namus ve malının güvence altına alınması ve hangi dinden olursa olsun herkesin yasalar önünde eşit kabul edilmesi gibi maddeleri içermiştir. Özellikle tebaaya verilen güvencelerin "... hükümdarın inayetine değil, çıkarılacak kanunlara..."² dayandırılması Tanzimat fermanının Batılılaşma siyasetinde yeni bir evreyi temsil ettiğinin göstergesidir. Kâğıt üzerinde tüm tebaanın kanunların güvencesi altına alınması ve Müslüman-gayrimüslim nüfusun birbiriyle eşit kabul edilmesi Osmanlı toplum yapısının yeniden şekillenmesini sağlamıştır. Bu çerçevede can, namus ve mal güvenliği üzerinden; "...yönetilenlere karşı baskı, angarya ve zorbalıktan kaçınılması için sürekli iradeler çıkartılması, haksız işlemlerin soruşturulup, usulsüzlük yapan yöneticilerin cezalandırılması..."³ konularında bir çaba sergilenmiş ve gayrimüslim nüfusa tanınan eşit vatandaşlık hakkı ile 1789 Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan milliyetçi akımların yaratacağı ayrışmanın önü alınmaya çalışılmıştır. Söz konusu değişikliklerle Osmanlı tebaasının sadakatinin korunması ve devletin ayakta kalması amaçlanmıştır.

Bu dönem, 1821 yılında kurulan Tercüme Odaları'ndan yetişmeye başlayan sivil bürokrasinin; yani kalemiye sınıfı içerisindeki hariciyecilerin devlet yönetiminde söz sahibi olduğu görülmektedir. Dilleriyle birlikte Batıyı bilen bu memur sınıfın yükselişi, 3. Selim zamanından itibaren başlayan askeriye merkezli

² İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. Baskı, Hil Yayınları, 1995, İstanbul, s. 88.

³ Ortaylı, s. 83.

modernizasyon çalışmalarının istenildiği gibi sonuç vermemesi ve diplomasinin önem kazanması ile paralel gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma siyaseti ile ayakta kalacağını benimsenmesinin ardından, Batı'daki gelişmelere en fazla hâkim kadronun yönetiminde güçlü bir konuma yükselmesi anlaşılır bir gelişmedir. Tanzimat fermanını yazan ve Gülhane Parkı'nda ilgili zevata okuyan Mustafa Reşit Paşa da Paris ve Londra elçiliği görevlerinde bulunmuş, hariciye kökenli bir devlet adamıdır. Mustafa Reşit Paşa, Osmanlı Devleti'ni kurtarmanın tek çaresinin değişmez esaslara dayanan bir yönetim biçimi tesis etmek olduğunu düşünmüş, "... devletin, şahısların tesirinden azade kılınmasını temin edecek temeller üzerinde kurulması..."⁴ gerektiğinden bahsetmiştir. Kast ettiği, Tanzimat fermanına da belli oranlarda yansımış olan, padişahın kişisel inisiyatifinin ötesinde kanunlardan hareket eden bir idare tarzıdır. Bu bakış açısı ile sivil bürokrasi kendisini geleneksel yönetim anlayışında olduğu gibi padişah karşısında 'kul statüsünde' görmemiş, tahtta bulunan Abdülmecid ve saray çevresinin etkisinden sıyrılarak daha Batılı bir yönetim anlayışını uygulamıştır.

Tanzimat fermanının, tebaanın ve devletin geleneksel düzenlerinin ötesinde modern usullerle yeniden şekillendirilmeleri çalışmasında istenilen sonucu vermediği; yani devletin idari, mali ve askeri alanlardaki sorunlarına çözüm üretmediği görülmektedir. Ancak bu durum Mustafa Reşit Paşa, Ali Paşa ve Fuat Paşa gibi isimlerin sadrazamlıklarına sahne olan Tanzimat Dönemi (1839-1876) boyunca fermanın geçerliliğini korumasına engel olmamış, "... seri değişiklik hareketleri özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ülkesinin çehresini değiştirmeye başlamıştır."⁵ Dolayısıyla toplum ve yönetim açısından yaşanan değişimler Tanzimat Dönemi sonrasına da kaynaklık edecek bir kalıcılığa sahip olmuştur.

Osmanlı Aydınının Ortaya Çıkışı

Tanzimat Dönemi'nin Osmanlı'da geleneksel yönetim ve toplum düzeni açısından önemli farklılıklar yarattığına yukarıda değinilmişti. Bu dönemin 'değişim atmosferinden' beslenen bir gelişme de Osmanlı aydınınının ortaya çıkışıdır. Batı'da entelektüel

⁴ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 294.

⁵ Orhan Okay, "Edebiyatımızın Batılılaşması Yahut Yenileşmesi", *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri: Tarih-Antoloji-Ansiklopedi*, C: 8, Ötüken-Söğüt Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 304.

olarak isimlendirilen ve 18. yüzyılın ürünü olan aydınlar, skolastik düşünce başta olmak üzere Ortaçağ feodal düzeni ve bu düzenin temsil ettiklerine karşı insan aklını, gözlemlenebilir olanı, dolayısıyla bilimsel bilgiyi savunmuş kişilerdir. Orta sınıfın; yani burjuvazinin temsil ettiği gücü düşünsel anlamda arkaladıkları söylenebilecek entelektüeller, Katolik Kilisesi'nin Tanrısal akıl ve dinsel bilgi ile açıkladığı dünyayı, doğanın işleyiş yasaları ile çözümleyebileceklerine besledikleri inançla yeniden inşa etme gayreti içerisinde olmuşlardır. Bu bağlamda Batılı aydınının, 18. yüzyılda burjuvazi merkezli yaşanan siyasal ve toplumsal değişim sancılarının sonucu olarak belirdiği ve bu değişimi ekonomide, siyasette, hukukta ve toplumsal alanda seküler bir bilgi birikimi çerçevesinde kalıcı hale getirmeyi amaçladığı söylenebilir. Aydınlanma Dönemi olarak adlandırılan bu yüzyıl, entelektüellerin yarattığı ruh ile farklı coğrafyalara ilham kaynağı olmuştur. Osmanlı aydınının ortaya çıkışının da devleti ayakta tutma adına benimsenen Batılılaşma siyasetinin bir yansıması olduğu görülmektedir. Tanzimat Dönemi'nin Batılı bilgiyi devlet ve toplum merkezli olarak daha fazla dolaşıma sokması, kendi fikirlerine referans olarak bu birikimi gösteren bir grubun oluşmasını sağlamıştır.* Ancak Osmanlı aydını; ortaya çıkış koşulları, üstlendiği görev ve kendisine referans aldığı birikimi sahiplenme biçimi ile Batı'daki kaynağından farklılık göstermektedir.

Batılılaşma siyasetinin 1839 yılından itibaren Batı'yı bilen ve Batı'nın birikimini belli oranlarda sahiplenmiş bir sivil bürokrat kesim aracılığıyla uygulandığına yukarıda değinilmişti. "Kendilerini padişahın kulu olarak değil; ancak devletin hizmetkârı olarak gören bu kadro..."⁶, yönetimde elde ettikleri güçle devletin ve toplumun yararına olacağını düşündükleri pek çok Batı orijinli uygulamayı içeriye yansıtmıştır. Ancak Tanzimat fermanına dayalı olarak yapılan değişiklikler devlet ve toplum nezdinde zamanla olumsuz sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Tanzimat bürokrasisinin merkezleşmeyi önemsemesine karşın, taşrada keyfi uygulamalarda bulunan ayanlar üzerinde kontrol sağlayamaması ve gayrimüslim nüfusun Avrupa ile kurulan ilişkilerde "... büyüyen ticaretin yarattığı ekonomik

* Konu ile ilgili olarak Bkz. Mehmet Ali Kılıçbay, "Osmanlı Aydınını", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C: 1, İstanbul, 1985, s. 60.

⁶ Metin Heper, "19. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 250.

fırsatlardan azami ölçüde faydalanması..."⁷ temel olumsuzluklardandır. Merkez ve taşra arasındaki çekişmenin devam etmesi tebaanın can, namus ve mal güvenliğinin sağlanması; gayrimüslim nüfusun elde ettiği ayrıcalıklarla Müslüman nüfusa göre zenginleşmesi ise hangi dinden olursa olsun yasalar önünde herkesin eşit olduğu maddelerinin hayata geçmemesi olarak yorumlanabilir. Bu durum, Osmanlı'da Batılılaşma siyasetinin güncel gelişmeler eşliğinde tartışıldığı eleştirel bir atmosfer yaratmıştır. Batılı anlamda ilk Osmanlı aydın tipinin ortaya çıkışı bu atmosferin varlığı ile ilgilidir.

Genel hoşnutsuzluklar, Tanzimat Dönemi'nde ilki 1860'ta Tercüman-ı Ahvâl ismiyle çıkan özel sahipli gazeteler aracılığıyla yönetimin kamuoyu önünde tartışmaya açılmasına ön ayak olmuştur. Tanzimat fermanının mimarı Mustafa Reşit Paşa'nın himayesinde Paris'te eğitim gören ve maliye nezaretinde görevli İbrahim Şinasi (1826-1871), Bâb-ı Âli'nin Tercüme Odası'nda görevli Namık Kemal (1840-1888), mabeyinci Ziya Paşa (1829-1880) ve öğretmen Ali Suavi (1839-1878) kaleme aldıkları makalelerle tartışma ortamını canlı tutan öncü kişiler olmuşlardır. Şinasi 1862 yılında kurduğu Tasvir-i Efkâr gazetesi aracılığıyla hükümetin otoriter eğilimlerine ve Batılı güçlere olan bağımlılığına yönelik eleştiriler getirmiş, Namık Kemal 1860'larda tüm gücü elinde toplayan Tanzimat bürokrasisinin İslami birikim dâhil, geleneksel değerleri hiçe sayarak Batı'yı yüzeysel bir biçimde taklit etmesine mesafeli yaklaşmıştır. Ziya Paşa "... Tanzimat'ın eski idari sistemi düzeltmek veya korumak yerine onu tamamen yok ettiğini..."⁸, bu dönemde ayanların palazlandığını ve yolsuzluk yapan devlet görevlilerinin sayıca arttığını söylemiştir. Ali Suavi ise ayanların yanında gayrimüslim tüccarların durumlarına dikkat çekmiş ve nüfusun geri kalanına göre edindikleri zenginlikten rahatsızlığını dile getirmiştir. Bu kişiler yaptıkları eleştiriler nedeniyle Tanzimat fermanının mimarı Mustafa Reşit Paşa'dan sonra iktidara gelen ve yönetimde sivil bürokrasinin etkinliği geleneğini otoriter bir tonda sürdüren Ali ve Fuat Paşalar tarafından bir tehdit olarak algılanmış ve 1865'te çıkarılan bir basın yasasıyla önce sansür ve ardından taşra sürgünleriyle etkisiz kılınmaya çalışılmışlardır. Yaşanan bu gelişmeler, İstanbul basını merkezli olarak yapılan

⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, 101.

⁸ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 43.

eleştiri ve yürütülen tartışmaların Avrupa merkezli bir muhalefet hareketine dönüşmesi ile sonuçlanmış ve söz konusu isimler Yeni Osmanlılar olarak Londra, Paris ve Cenevre'ye yayılmış bir gazetecilik faaliyeti üzerinden Ali ve Fuat Paşaların politikalarını topa tutmayı sürdürmüşlerdir.⁹ İbrahim Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi'nin öncülük ettiği Yeni Osmanlılar grubu, İstanbul ve yurt dışında yürüttükleri faaliyetlerle Osmanlı'nın ilk aydın kuşağını meydana getirmişlerdir.

Yeni Osmanlılar, 1839 öncesinde başlayan ve askeri reformlar merkezli uygulanan Batılılaşma siyasetinin kapsamının genişletildiği Tanzimat Dönemi'nin ürünüdürler. Hemen hepsi Osmanlı bürokrasisinin gerek duyduğu modern kadroları yetiştiren devlet okullarında eğitim görmüş ve çeşitli memuriyetlerde görev almışlardır. Bu açıdan Tanzimat Dönemi'nin sivil bürokrasisi içerisinde çıktıkları görülmektedir; ancak Ali ve Fuat Paşalar zamanında imparatorluğun çöküşüne doğru gidişinden huzursuzluk duymaları, kendilerini Tanzimat bürokrasisinden ayırtmalarına ve yazıları aracılığıyla bir kamuoyu oluşturma gayreti içerisine girmelerine neden olmuştur. Bununla birlikte Yeni Osmanlılar, Batılılaşma siyaseti çerçevesinde aldıkları formasyonu sahiplenmeye devam etmişler ve gittikçe büyüyen sorunlar karşısında devletin ayakta kalması idealinden beslenerek eleştiri yanında alternatif yollar önermiş ve gerçekleştirmeleri konusunda çalışmalar yürütmüşlerdir. Anayasal ve parlamenter bir yönetimle yaşanan sorunların aşılabileceğine dair fikirler öne sürüp bu konuda bürokrasinin ve toplumun içinden daha fazla destek bulma çabasında olmaları bunun göstergesidir. Nitekim genel olarak bakıldığında kendilerine "...Tanzimat reformlarının kusurlarını düzeltmek..."¹⁰ sorumluluğunu biçtikleri görülmektedir. Bu açıdan yönelttikleri eleştiriler ve yerine önerdikleri model devletin bekası refleksinden beslenerek Batılılaşma siyasetinin reddini değil, yeni bir kadro ile yeniden yorumlanmasını içermiştir.

Yeni Osmanlılar, modern entelijensiyanın öncüsü olmuşlardır.¹¹ Pek çok neden yanında bürokrat kimlikleriyle örtüşür bir biçimde Osmanlı yönetimiyle belli bir uzlaşmayı tercih etmeleri, İstanbul'a geri dönmelerini mümkün kılmıştır. Özellikle Tanzimat bürokrasisinin başındaki Ali Paşa'nın 1871 yılındaki ölümü

⁹ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (çev.) Yasemin Saner, 26. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 111.

¹⁰ Karpat, s. 43.

¹¹ Karpat, s. 42.

tansiyonu yüksek örgütlü bir muhalif tavır sergilemelerinin önüne geçmiş ve 1876 yılında 1. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile amaçladıkları anayasal ve parlamenter sisteme geçilmesinin ardından, siyasi misyonlarını tamamlamışlardır. Ancak ilk Osmanlı aydınlarının yarattığı atmosfer, sonraki dönemler ve kuşaklar üzerinde etkili olmaya devam etmiştir. Bu etkiler, Batılı bir eğitim üzerinden edindikleri siyaset kadar başka alanlarda da Osmanlı devlet ve toplum hafızasına kalıcı olarak işlemiştir.

Tanzimat Dönemi'nde ortaya çıkan ve Yeni Osmanlılar adı ile siyasi mücadele veren Osmanlı aydınlarının eşzamanlı olarak kültür alanında da çalışmalar yürüttüğü görülmektedir. Benimsenen Batılılaşma siyasetinin Tanzimat Dönemi'nde hükümet merkezli uygulanış biçimine eleştiriler yönelten İbrahim Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi isimler, bu siyasetin sağlıklı bir biçimde yürütülebilmesi için Batılı kültürel birikimin de içeriye aktarılmasını zorunlu görmüşlerdir. Bu bağlamda 1866 yılında Tasvir-i Efkâr gazetesinde çıkan ve Namık Kemal tarafından kaleme alınan bir makalede, düşüncenin gelişmesi ve halkın eğitilmesi konusunda önemi vurgulanan edebiyatın "... bir milletin bekasının teminatı..."¹² olarak tarif edildiği görülmektedir. Tüm siyasi faaliyetlerini "... insanların medeni ve siyasi hak ve yetkilerini sağlayabilecek..."¹³ yönetim biçimi olarak gördükleri meşrutiyet talebi etrafında şekillendiren Yeni Osmanlılar açısından bu tarif, savundukları Batılı siyasi fikirlerin destekleneceği bir toplumsal hazır bulunuşluğa edebiyat aracılığıyla ulaşılabileceği inancını taşımaktadır. Bu noktada, Batı kültürünü oluşturan değerlerin biriktiği bir havuz olarak Batı edebiyatı; İbrahim Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa öncülüğünde içeriye aktarılmış, "... Avrupai fikirlerin tebliği aracı olarak..."¹⁴ toplumun şekillendirilmesinde kullanılan bir enstrüman olmuştur.

Osmanlı aydınının ilk nesli, siyaset anlayışında sahip olduğu yenilikçi duruşu edebiyat alanında da devam ettirmiştir. Ortaya çıktığı dönemin ismini alan ve roman, hikâye, tiyatro, makale gibi Batılı edebi türlerin tercümeyle tanınmasına, telif eserlerle denenmesine imkân veren Tanzimat edebiyatı, yerli birikim içerisinde yeni bir safhayı teşkil etmiştir. Bu çerçevede, Fransız

¹² Kenan Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri: 1860-1923*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2013, s. 39.

¹³ Akyüz, s. 31.

¹⁴ Okay, Orhan, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011, s. 54.

edebiyatının etkisiyle geleneksel edebi birikimin merkezinde yer alan divan edebiyatının biçim, dil ve içerik açısından eleştiriye tabii tutulduğu görülmektedir. Söz konusu eleştiriler; ağırlıklı olarak şiirden oluşan, dünyevi ya da Tanrısal aşk ile tabiat temalarının işlendiği, çoğunlukla bireyin iç dünyasından yansıyan duygu durumlarının kalıplaşmış mazmunlar aracılığıyla aktarıldığı, süslü bir dil ve üslubun hâkim olduğu divan edebiyatının dönem içerisinde gözden düşmesine neden olmuştur. İbrahim Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa öncülüğünde divan edebiyatı eleştirisinin üzerine inşa edilen yeni anlayış ise Batılı edebi türlere yer açan, toplum tarafından kolayca anlaşılabilir dilsel özellikte ve Batı merkezli medeniyet, hak-adalet, hürriyet, vatan gibi sosyal konuların işlendiği bir içeriğe sahip olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı aydınının ilk neslinin meydana getirdiği yeni edebiyat, hemen her konuda divan edebiyatından farklılıklar içermiştir.* Bu ise genel olarak Tanzimat edebiyatının bir değişimin edebiyatı olarak tanımlanmasına neden olmuştur.¹⁵

İbrahim Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın siyasi kimlikleriyle edebiyatçı kimliklerinin hemhal olduğu faaliyetler, Batılı bilgi birikiminin Osmanlı topraklarına aktarıldığı zengin bir entelektüel atmosfer yaratmıştır. Bu bağlamda 1860 yılında, "... bir toplum içinde yaşayan halk birçok kanuni görevi yerine getirmekle yükümlü olduğuna göre, kendi vatanının çıkarlarına dair görüşlerini söyle olsun yazıyla olsun belirtmek onun kazanılmış haklarından..."¹⁶ önsözüyle çıkan Tercüman-ı Ahvâl'in ardından, 1862'de Tasvir-i Efkâr, 1867'de Muhbir, 1870'te İbret gibi Tanzimat Dönemi içerisinde sayıları altmışı bulan gazete, içerdikleri fikri ve edebi yazılarla söz konusu atmosferi beslemiştir. İbrahim Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın da içlerinde yer aldığı, yerli basının oluşmasını sağlayan gazetecilik faaliyetleri bir taraftan benimsenen eleştirel tavırla dönemin siyasi gelişmelerine dair okuyucunun bilgilendirilmesini sağlamış, diğer taraftan gazete sayfalarında tiyatro oyunları, hikâye, roman ve şiirlere yer verilmesi kültürel ortamın hem gelişmesine hem de okuyucuları geliştirmesine imkân tanımıştır. Bu çerçevede Şinasi "... ferdi hayata ve seçimlere

* Orhan Okay, Tanzimat edebiyatının önceki edebiyata bir tepki manası taşıdığını söylemiştir. Konuyla ilgili olarak Bkz. Orhan Okay, "Tanzimat ve Edebiyatı", *Türkiye Günlüğü Aylık Fikir ve Kültür Dergisi*, S: 8, Ankara, 1989, s. 20.

¹⁵ Sadettin Yıldız, *Tanzimat Dönemi Edebiyatı*, 2. Baskı, Nobel Yayınları, Ankara, 2006, s. 25.

¹⁶ Yıldız, s. 31.

mahallelinin bütün olarak karışması, düğünlerin büyük masraflar gerektirmesi, kaç göçün olduğu kapalı toplumda, kişileri mutsuz kılacak istekleri dışında sahteliklere kalkışılması ve bir din adamının bile yaptığı haksızlığı rüşvetle düzeltmesi türünden nice bozukluğu dile getirdiği..."¹⁷ *Şair Evlenmesi* oyununu 1860 yılında Tercüman-ı Ahvâl'de tefrika etmiştir. Diğer taraftan Namık Kemal "... **şîr-hârlar** beşiğini, çocuklar eğlendiği yeri, gençler **mâîşet-i gâhını**, ihtiyarlar **kûşe-i ferâgatini**, evlât validesini, peder **âilesini** ne türlü hissiyât ile severse insan da vatanını o türlü hissiyât ile sever..."¹⁸ sözlerine yer verdiği *Vatan* adlı makalesini 1873 yılında İbret gazetesi için kaleme almıştır. Ziya Paşa ise,

"İkbâl için ahbâbı siâyet yeni çıktı
Bilmez idik evvel bu dirâyet yeni çıktı

...

Sâdıkları tahkîr ile red kâide oldu

Hırsızlara ikrâm ü inâyet yeni çıktı..."¹⁹

dizelerini içeren *Terkîb-i Bend*'ini 1870 yılında Cenevre'de iken *Hürriyet* gazetesinde yayınlamıştır.* Bu edebi çalışmalarda Şinasî'nin görücü usulü evlenme geleneği üzerinden Osmanlı toplumundaki bazı yerleşik alışkanlıkları eleştirdiği, Namık Kemal'in Osmanlı'yı oluşturan unsurların yaşadıkları toprağı sadece fiziki olarak değil, ortak değerleriyle sahiplenmeleri üzerinde durduğu, Ziya Paşa'nın ise kendi çıkarlarını merkeze koyan yöneticiler nedeniyle devletteki bozulmaya dikkat çektiği görülmektedir. Osmanlı ilk aydın neslinin siyasi fikirleri ile edebi faaliyetlerinin iç içe geçtiğini gösteren bu örnekler, benimsenen Batı'nın toplumda bir bütün olarak kavranması gerektiği düşüncesinin bir yansıması olarak okunmalıdır. Bu noktada hızlı bilgi akışına imkân tanınması ve yer verdiği sade dil ile gazeteler elverişli bir zemin olarak ortaya çıkmıştır. Tanzimat aydınları bu

¹⁷ İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, 5. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010, s. 655.

¹⁸ Yıldız, s. 176.

¹⁹ Yıldız, s. 165.

*İncelenen edebiyat eserlerinde bu şiirin *Hürriyet Gazetesi*'nde çıktığı bilgisine kesin olarak ulaşılamamakla birlikte Kenan Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri'nde* "1870'te, Cenevre'de iken *Hürriyet*'i tek başına çıkarmaya devam ettiği gibi, meşhur *Terkîb-i Bend*'ini de yayınladı." (s: 45) diyor. Abdullah Uçman, *İslam Ansiklopedisi*'ndeki Ziya Paşa (1849-1929) maddesinde, onun *Terkîb-i Bend*'i 1870'te Avrupa'dayken yazdığını söylüyor ve "... *Tercî-i Bend* ile *Terkîb-i Bend* müstakil halde önce 1872'de... basılmıştır." (s: 477-478) diyor. Biz bu bilgileri eserin ilk olarak *Hürriyet*'te basıldığı yönünde yorumladık.

zemini, Batılı bilgiye dayalı entelektüel bir atmosferin yaratılması amacıyla kullanmışlardır. Toplumsal bilincin gelişmesine hizmet etmesi beklenen bu atmosfer, genel bir zihni dönüşüm yaratamamış olsa da Beşir Fuad gibi bir aydın tipinin ortaya çıkmasını mümkün kılmıştır.

Bir Osmanlı Aydını Olarak Beşir Fuad

Beşir Fuad (1852?-1887), pek çok alana yayılmış bilgi birikimi ve bu birikimden beslenerek pozitif bilimler ve edebiyat alanında dile getirdiği düşünceleri ile yaşadığı dönem Osmanlı fikir atmosferinde farklı duran, farklı addedilmiş bir Osmanlı aydınıdır. Söz konusu farklılık; benimsediği Batılı değerlerin içeriğiyle ilgili olduğu kadar, üzerine fikir yürüttüğü tüm konularda bu değerlerin temel referans olarak varlığını koruması ile de ilgilidir. Dolayısıyla Fuad'ı Osmanlı ilk aydın kuşağından ve çağdaşlarından ayıran, içeriye aktardığı fikirlerin yeniliği ve bu fikirleri ilgi alanlarının tamamına yayarak kendi içerisinde tutarlı bir söyleme dönüştürmesidir. Maddi varoluşa ve pozitif bilimlerin maddi varoluşun temel yasalarını ortaya çıkarmada en geçerli bilgiyi vereceğine duyduğu inanç nedeniyle, M. Orhan Okay'ın "... bilgili, bilinçli ve tereddütsüz olarak bir materyalist ve pozitivist olarak telakki etmeliyiz..."²⁰ dediği Fuad, kendisinden önce her iki fikir akımından yüzeysel olarak yararlanan İbrahim Şinasi ve Ahmet Mithat Efendi gibi Osmanlı aydınlarının varlığına karşın, söz konusu bilgi birikimine kapsamlı ve detaylı bir biçimde hakim olması ve dünya görüşünün merkezine koyması ile alışılmışın ötesinde bir aydın profili çizmiştir. Bu noktada Fuad'ın aydın kimliğini doğru çözümlenebilmek için aldığı eğitim ve beslendiği kaynaklara eğilmek gerekmektedir.

-Beşir Fuad'ın Aldığı Eğitim ve Beslendiği Kaynaklar

Beşir Fuad, anne ve baba tarafından pek çok üyesi merkez ve taşra teşkilatlarında çeşitli kademelerde idarecilik görevi yapmış bir aileye mensuptur.* Sahip olduğu imkânlar kendi kuşağı içerisinde ortalamanın üstünde bir eğitim görmesini sağlamıştır. Fuad ilk olarak, çoğunluğun gittiği ve dini ağırlıklı derslerin okutulduğu sıbyan mektebine değil, Batılı bir anlayışla eğitim veren İstanbul Fatih Rüştüyesi'ne gönderilmiştir. Burada sıbyan mekteplerinde

²⁰ Okay, s. 36.

* M. Orhan Okay, Fuad'ın anne tarafından dedesi olan Memiş Paşa'nın nüfuslu bir zat olarak Giresun civarında vergi topladığını ve asker beslediğini, amcaları Hamdi Mahmut Paşa ve Hasan Ramiz Paşa'nın ise çeşitli mutasarrıflıklarda görev aldıklarını aktarmaktadır. Fuad'ın babası Hurşid Paşa da bu geleneği bozmamış, Maraş ve Adana mutasarrıflıklarında bulunmuştur. Bkz. M. Orhan Okay, *Beşir Fuad: İlk Türk Pozitivist ve Naturalisti*, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, s. 15-18.

okuyan emsallerinden farklı olarak gördüğü matematik ve coğrafya gibi dersler, pozitif bilimlerle küçük yaşlardan itibaren tanışmasını sağlamıştır. Fatih Rüştüyesi'nin ardından, babası Hurşid Paşa'nın Suriye'de görevlendirilmesi nedeniyle Cizvit Mektebi'ne devam ettiğini ise ölümünden kısa bir süre sonra biyografisini kaleme alan Ahmet Mithat Efendi aktarmaktadır.²¹ Dünyanın pek çok coğrafyasında olduğu gibi Osmanlı topraklarında da Hristiyan misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde açılan ve Fransız kültürü ağırlıklı eğitim veren bu okullar, Batılı bilimlere yer veren bir müfredata sahip olmuşlardır. Hangi yıllar arasında devam ettiğine dair kesin bir bilgi olmamasına karşın, Fuad'ın ilerleyen zamanlarda üzerine eğileceği konularda Cizvit Okulu'nda aldığı eğitimin etkisinin olduğu söylenmelidir. Fuad, eğitiminin ilk iki aşamasından sonra 1867'de askeri idadiye, 1871'de ise Mekteb-i Harbiye'ye devam etmiştir. Buralarda ilim tahsiline, özellikle pozitif ilimlerin öğretilmesine, sivil eğitime kıyasla daha fazla önem verildiği açıkça görülmektedir."²² Nitekim askeri idadilerin ve Mekteb-i Harbiye'nin ders programlarında modern savaş eğitimi dışında aritmetik, coğrafya, Fransızca, cebir, geometri, kimya, fizik, tarih gibi dersler bulunmaktadır. Her iki okulda da yerli ve Batılı hocalardan oluşan bir öğretim kadrosuyla verilen eğitimde fen bilimlerine ve yabancı dile ayrılan yer, Osmanlı ordusunun Batılı bilimsel ve kültürel değerlerin en önemli aktarıcılarında biri olduğu yorumuna imkân vermektedir. Bu nedenle Fuad, askeri okullarda geçirdiği yıllar içerisinde gelecekte bir yetişkin olarak savunacağı fikirlerin alt yapısını oluşturma imkânına erişmiştir. Genel olarak bakıldığında arka planını Tanzimat Dönemi'nin oluşturduğu bu eğitim hayatı Fuad'ın, Osmanlı ilk aydın kuşağının yabancı olmaması geleneksel bakış açısından azade bir Batılı formasyona sahip olmasını mümkün kılmıştır.

Fuad'ın Cizvit Okulu ve askeri okullarda aldığı Fransızca yabancı dil bilgisine zamanla Almanca ve İngilizce'yi de eklediği bilinmektedir.* Bu özellik onu, kendi nesli içerisinde belki de tek

²¹ Ahmet Mithat Efendi, *Beşir Fuat*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014, s. 24-25.

²² M. Orhan Okay, *Beşir Fuad: İlk Türk Pozitivisti ve Naturalisti*, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, s. 31.

* Beşir Fuad, Almanca ve İngilizce'yi Emil Otto metoduyla kendi başına öğrenmiştir. İlerlemiş milletlerin seviyesine çıkabilmek için ilim ve fence de ilerlemek gerektiğini düşünen Fuad, bu nedenle üç Avrupa dilinden en az birini bilmenin şart olduğunu savunmuştur. Osmanlı'da özellikle genç kuşaklar arasında yabancı dil bilgisinin artması için dil alanında da çalışmalar yapan Fuad, Emil Otto'nun Fransızca, Almanca ve İngilizce dil eğitimiyle ilgili pek çok kitabını tercüme etmiş ve Miftah-ı Bedreka-i

örnek haline getirmiştir.²³ Bu donanımla Fuad, Avrupa'daki bilimsel ve edebi tartışmaları yakından takip etme imkânı bulmuş ve Batılı bilgiye dair yüzeysel bir düzeyin ötesine geçmiştir. Sahip olduğu yabancı dil bilgisinin kendisine sağladığı üstünlüğü Ahmet Mithat Efendi, "... Fuat bildiği lisanları öyle dört satırı kekeleyerek okur ve bhusus yanlış okur ve daha fenası büsbütün yanlış anlar bazı üdebamız gibi değil, yine o lisan erbabı, hem de mütefenninleri gibi bildiğinden tetebbu ve tetkik edeceği mesailin akşam külliye cahili bulursa yarın a'lem-i uleması olmak Fuat'ın elindeydi..."²⁴ sözleriyle aktarır. Fuad yabancı dillere hâkimiyetini entelektüel merakıyla birleştirmiş, Doğu bilgi birikimine mesafeli ve yüzünü tamamıyla Batı'ya dönmüş bir Osmanlı aydını olarak fizyoloji, tıp, biyoloji, psikoloji, matematik, fizik, astronomi, sosyoloji, felsefe, tarih, edebiyat gibi pek çok alanda, Batı uygarlığını kavrama yolunda kapsamlı okumalar yapmıştır. Konuyla ilgili olarak Ahmet Mithat Efendi Beşir Fuad biyografisinde "... hanesi gazetemize pek yakın olmakla beraber hiç evine gitmemiş ve kütüphanesini görmemiş isem de kariben metrukatında görüleceği üzere gayet iyi intihap olunmuş mükemmel bir kütüphanesi varmış..."²⁵ der. Kütüphanesinin ölümünün ardından dağılması, beslendiği kaynaklar üzerine ayrıntılı bir çalışma yapılmasını imkânsızlaştırmıştır. Ancak yazdığı eserlerde ve özellikle kendisinden çeşitli alanlara dair okuma önerileri isteyen Selanikli Fazlı Necip ile mektuplaşmalarında ismini andığı bilim adamları ve yazarlar bu konuda bir fikir vermektedir.

Beşir Fuad'ın okuma ve araştırma alanlarının genişliğine karşın, fen bilimlerine daha fazla önem verdiği görülmektedir. Bu eğilim, sosyal bilimler ya da edebiyatla ilgili bir konuda fikir yürütürken fizyoloji, tıp, fizik, kimya ve biyoloji bilgisine atıfta bulunmasından da anlaşılmaktadır. Fen bilimleri alanında yararlandığı isimler ve eserlere genel olarak bakıldığında ilk göze çarpan isim deneysel tıbbın kurucusu kabul edilen ve *Tıpta Tecrübe Usulünün Tetkikine Giriş* kitabının yazarı Claude Bernard (1813-1878)'tir. Fuad'ın üç cilt olarak çıkarmayı planladığı; ancak 1886 yılında sadece ilk cildi basılan *Beşer* adlı eserinde dile getirdiği "... fizik, kimya ilimlerindeki mekanizmanın aynısının hayat ilminde

Lisân-ı Fransevî ve Miftah-i Usûl-i Talim isimlerinde iki telif eser meydana getirmiştir.

²³ Orhan Okay, "Beşir Fuad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 6, İstanbul, 1992, s. 5.

²⁴ Ahmet Mithat Efendi, s. 27.

²⁵ A.g.e.

(biyoloji) de mevcut olduğu...”²⁶ tezi Bernard okumalarından gelmektedir. Kitapları dışında pek çok makalesinde de yer vermesi nedeniyle Bernard’ın eserlerinin Fuad için temel kaynaklardan biri olduğu söylenmelidir. Bunun yanında Fuad’ın 1884 yılında çıkardığı, bilimsel ve edebi konularda yayın yapan Güneş dergisinin hemen tüm sayılarında tefrika edilmiş olan *Bir Lokma Ekmeğin Tarihi* adlı eser ve yazarı Fransız fizyolog Jean Masse de önemli kaynaklarındandır. Sindirim sisteminin herkesin anlayabileceği bir dille kaleme alındığı bu çalışmanın Fuad tarafından Türkçe’ye sade bir dille çevrilmesi, “... ilmi halka indirmek gayretini...”²⁷ taşıdığını göstermesi açısından önemlidir. Bedenin işleyişi ile ilgili olarak Fuad’ın ismini andığı bir diğer fizyolog ise ilk cildini 1885 yılında çıkardığı *Victor Hugo* biyografisinde “... beynin görevleri konusunda pek çok deneylerde bulunmuş, bilime ve fenne büyük hizmetler etmiş...”²⁸ dediği Pierre Flourens (1794-1867)’tir. Fuad’ın zekâ üzerine yazdığı ve 1886 yılında Saadet dergisinde çıkan *Fart-ı Zekâ* adlı makalesinde Flourens’in deha tanımını kullandığı görülmektedir. Biyografide Flourens’in Fransız dilinin korunması amacıyla faaliyet yürüten Fransız Akademisi’ne üye olarak seçilmesini haklı gördüğünü belirtmesi ise Fuad’ın fizyologu yakından takip ettiğinin göstergesidir. Fuad’ın eserlerinde değindiği bu isimler, farklı kişilere önerdiği okuma tavsiyelerine de yansımıştır. *Victor Hugo* biyografisini okuduktan sonra zihninde beliren bazı soruları Fuad’a yazdığı mektuplar aracılığıyla soran ve ondan aldığı cevaplarla yazı hayatına yeni bir yön veren Selanikli Fazlı Necip (1864-1932)’in Fuad’ın ölümünden sonra cevaplarıyla birlikte yayınladığı *Mektubat*, anılan isimlerin dışında pek çok ismin olduğu bir okuma listesini içerisinde barındırmaktadır. Bu listeye bakıldığında “...büyük harflerle basılı olan konu başlıklarını ve genel açıklamaları bilmek, şimdilik yeterlidir...”²⁹ dediği Fransız fizikçi Adolphe Ganot (1804-1887) ve üç ciltlik *Fizik Bilimi* eseri, ardından okunursa terimlerinin anlaşılmasında güçlük çekilmeyeceğini belirttiği İtalyan asıllı Fransız kimyager Faustino Malaguti (1802-1878)’nin üç ciltlik *Kimya’sı*, Fransız astronom Camille Flammarion (1842-1925)’un *Halk İçin*

²⁶ M. Orhan Okay, *Beşir Fuad: İlk Türk Pozitivisti ve Naturalisti*, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, s. 99.

²⁷ Okay, s. 101.

²⁸ Beşir Fuad, *Victor Hugo: Yaşamöyküsü*, (çev.) Kemal Bek, Özgür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 96-97.

²⁹ Beşir Fuad ve Fazlı Necip, *Mektuplar*, (çev.) Parkan Özturan, Artes Yayınları, İstanbul, 2009, s. 23.

Astronomi'si, Louis Figuier (1819-1894)'in *İlmin Harikuladeliği* adlı dört ciltlik çalışması vardır. Necib'in fen bilimlerine dair sağlam bir temel oluşturabilmesi için bu kaynak eserleri okuması gerektiğini söyleyen Fuad, ilerleyen mektuplaşmalarında özel yeteneğin kalıtım yoluyla geçip geçmediği bahsinde Fransa'da psikolojinin kurucuları arasında sayılan Frederic Paulhan (1856-1931)'ın *Beynin Fizyolojisi* ve deneysel psikolog Theodore Ribot (1839-1916)'nın *Psikolojik Kalıtım* eserlerini anar. Necib ile suç ve suçluların nasıl cezalandırılması gerektiği üzerine yaptıkları fikir alışverişinde ise Fransız krimonoloji bilgini Gabriel Tarde (1843-1904)'ın *Mukayeseli Suçluluk Bilgisi* adlı eserinin ismini verdiği görülmektedir.

Beşir Fuad; fen bilimleri içerisindeki fizik, kimya, biyoloji, tıp, fizyoloji ve pozitivist ilkelerden hareket eden deneysel psikoloji ile doğanın ve insan merkezde olmak üzere canlıların yapısını anlamaya çalışmış, bu alanda Batılı bilim adamlarının çalışmalarından yararlanarak araştırma ve okumalar yapmıştır. Fuad'ın merkeze aldığı fen bilimleri aracılığıyla sahip olduğu düşünceler aydın kimliği açısından belirleyici olsa da kendisini tek başına bu alanla sınırlamadığı, felsefe ve sosyal bilimler alanında da dönemine göre kapsamlı ve detaylı bir bilgi birikimine sahip olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Fuad'ın ilgili alanlarda beslendiği isimlere bakmak da önemlidir.

Fuad için "... maddenin evrensel yasalarını popüler bir dille açıklayan..."³⁰ Alman felsefeci Ludvig Büchner (1824-1899) ve *Madde ve Kuvvet* isimli eseri önemli bir yere sahiptir. Özellikle 1880'lerden itibaren Osmanlı kültür hayatına dâhil olmaya başlayan materyalist felsefenin temel kaynaklarından biri olan bu eser, "... maddenin ölümsüz niteliği ve evrende kendiliğinden doğa yasalarına bağlı kalarak var olduğu ilkesini..."³¹ işlemektedir. Beşir Fuad'ın geleneksel edebiyatın temsilcisi addedilen Muallim Naci ile dil, şiir, dönem edebiyatında hâkim olan eski-yeni tartışmaları gibi pek çok konuda fikir alışverişinde buldukları ve *İntikad* ismiyle yayınlanan mektuplardan birinde:

"... Mevcudatın herhangi birini tetkik edecek olsak evveleminde iki şey nazar-ı dikkatimizi celb eder: Madde ve kuvvet! Şu iki kelimenin haiz olduğu ehemmiyeti takdir edebilmek için o nam ile zuhur eden

³⁰ Ekrem Işın, "Osmanlı Materyalizmi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 364.

³¹ A.g.m.

bir kitabın âlem-i felsefece bir tarih-i teceddüt teşkil eylediğini beyan etmek kâfidir.”³²

diyerek Bücher’in eserine övgü dolu bir atıfta bulunduğu görülmektedir. Fuad olgular üzerine kurulu bu felsefe anlayışıyla tutarlı olarak, pozitivistin kurucusu olan Auguste Comte (1798-1857) ve takipçisi Emile Littre (1801-1881)’nin de benzeri bir övgüyü hak ettiğini düşünmüştür. Necib’e yazdığı mektuplardan birinde “...sırası geldiği zaman... gerekli eserlerini size önereceğim...”³³ diyen Fuad, bu eserlerin etki ve fayda bakımından üstünlüğünü ve dönem entelektüelleri tarafından aşırı saygı ile karşılandıklarını belirtmiştir. İki ismin toplumsal gerçeğin; deney, gözlem ve akıl yürütmeye kavranabileceğine dair pozitivist bir anlayışı temsil etmeleri ve dolayısıyla fen bilimleri alanındaki prensiplerin sosyal bilimler alanında da geçerli olduğunu savunmaları, Fuad’ın pek çok yazısında kendilerine atıfta bulunmasını sağlamıştır. Bunun yanında Comte’un bir diğer takipçisi ve Charles Darwin’in evrim teorisini toplumsal alana adapte eden Herbert Spencer (1820-1903) da Fuad’ı besleyen sosyal bilimcilerden biridir. Fuad, 13 Aralık 1886 tarihinde Saadet gazetesinde yayınladığı “*Menemenlizade Tahir Beyefendi’nin Gayret’in 29, 30, 31, 33 Numrolu Nüshalarındaki Makale-i Cevabiyeye Cevap*” adlı makalesinde, Spencer’ın güzel sanatlar alanında verilmiş gerçeğe aykırı eserleri bilime de aykırı olmalarından dolayı eleştirmesini olumlayarak aktarmıştır.³⁴ Bu yaklaşımla bağlantılı olarak aynı makalede Fuad, insani duygulardan biri olan aşkın şairlerin ya da ediplerin hayali ve abartılı özellikler arz eden eserlerine müracaat edilerek değil, bilimsel bir bakış açısıyla açıklanabileceğini söylemiş ve bu konuda okunabilecek isimler arasında Spencer’ı da saymıştır. Böylece somut gerçeklerden hareket eden pozitivist anlayışın kendisi için önemini bir kere daha vurgulamıştır. Nitekim pozitivist anlayışın serpiştiği 18. yüzyıl Aydınlanma Dönemi’ne yakın bir ilgi göstermesi de bu nedenledir. Filozof olmayı, bir insanın entelektüel manada gelebileceği en üst seviye olarak gören Fuad, bilgece düşüncelere sahip her insanın filozof olarak anılmasına eleştirel yaklaşmıştır. Ona

³² Muallim Naci ve Beşir Fuad, *İntikad*, (haz.) Ahmet Ağır, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 115.

³³ Beşir Fuad ve Fazlı Necip, s. 47.

³⁴ Beşir Fuad, “*Menemenlizade Tahir Beyefendi’nin Gayret’in 29, 30, 31, 33 Numrolu Nüshalarındaki Makale-i Cevabiyeye Cevap*”, *Şiir ve Hakikat: Yazılar ve Tartışmalar*, (haz.) Handan İnci, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 240.

göre filozof, "... var olan tüm bilim ve fenni bilen ya da sahip olan, bunu ciddi eserlerle göstermiş olan kişidir."³⁵ Bu bağlamda Aydınlanma Dönemi'nin önde gelen isimlerinden Denis Diderot (1713-1784) ve Jean le Rond D'Alambert (1717-1783)'i 18. yüzyılın filozofları arasında saymıştır. Fuad'a göre, on yedi ciltlik *I' Encyclopédie (Ansiklopedi)* eserini çıkaran ve Batılı ilk aydın kuşağın öncüleri haline gelen Diderot ve D'Alambert, pozitif bilimleri rehber edinir tutumlarıyla söz konusu mertebeyi hak etmişlerdir. Nitekim Fuad *I' Encyclopédie* ile 18. yüzyılda bilimlerin ve gerçeklerin önem kazandığını ve uygarlık ateşinin gittikçe artarak çevreye ışık saçmaya başladığını söylemiştir.³⁶ Bu değeri atfettiği söz konusu eser içerisinde edebiyat ve felsefe konularında birçok yazı kaleme almış bir başka isim ise Fuad'ın "... gerek yaşı, gerek şöhreti ve gerek çalışma gayreti sayesinde bunların* reisi oldu..."³⁷ dediği Marie-Arouet de Voltaire (1694-1778)'dir. 1886 yılında yayınladığı biyografisinde Voltaire'in edebiyat, tarih, felsefe ve diğer konularda bir yenilikçi olduğunu söyleyen Fuad, 18. yüzyıla 'Voltaire Yüzyılı' denmesinin isabetli bir saptama olduğunu savunmuştur. Fuad'a göre Voltaire bu mertebeye "...en büyük şair olmakla beraber ilimlere ve fenlere vukuf ne derece mümkün ise o dereceye ulaşmış; hikemi düşüncelerde ne derece ileri varmaya yüzyılının hali uygun ise o derece ileri gitmiş, kimseden geri kalmamış..."³⁸ şahsiyetiyle gelmiştir.

Fuad'ın felsefe ve sosyal bilimler alanında atıfta bulunduğu isim ve eserler göz önünde bulundurulacak olursa fen bilimlerinden beslenen dünya görüşüyle tutarlı bir bilgi birikimini önemseydiği ve bu bilgi birikimine sahip olmak için söz konusu alanlarda ayrıntılı bir araştırma ve okuma yaptığı anlaşılmaktadır. Fuad sahip olduğu toplam bilgi birikimini, 1883 yılından öldüğü 1887 yılına kadar süren yazı hayatında telif ve tercüme 14 kitap dışında, 200'den fazla makale ile topluma aktarma gayreti içerisinde olmuştur. Bu çerçevede 1883'te "... siyaset ve mezheplerden başka her şeyden bahseden..."³⁹

³⁵ Beşir Fuad ve Fazlı Necip, s. 34.

³⁶ Beşir Fuad, *Victor Hugo: Yaşamöyküsü*, (çev.) Kemal Bek, Özgür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 131.

* 'Bunlar' sözcüğüyle kast edilen Diderot ve D'Alambert'in de içinde olduğu, *I' Encyclopédie*'nin çıkarılmasına katkıda bulunan insanlar; yani Ansiklopedistlerdir.

³⁷ Beşir Fuad, *Voltaire*, (çev.) Erdoğan Erbay, Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Konya, 2011, s. 139.

³⁸ Beşir Fuad, s. 151-152.

³⁹ Nurcan Şen, "Tanzimat Dönemi Periyodikleri ve Dergicilik", *Gazi Türkiyat Dergisi*, S:5, Ankara, 2009, s. 387.

Envâr-ı Zekâ mecmuasında, 1884'te edebi ve fenni konulara yer veren bir dergi olarak kendisinin çıkardığı; ancak farklı eğilimlere sahip yazı kadrosunun birbirleriyle ihtilafa düşmesi ile dört sayı devam edebilen Hâver dergisinde, aynı yıl imtiyaz sahibi olarak "...hemen tamamıyla fenni konulara dair yazıların neşredildiği..."⁴⁰ Güneş dergisinde, önceleri fenni ardından edebi konular olmak üzere 1885'te Tercüman-ı Hakikat ve 1886'da Saadet gazetelerinde pek çok makale kaleme almıştır. Fuad; *Beşer, Victor Hugo, Voltaire, Bir Lokma Ekmeğin Tarihi* gibi telif ve tercüme eserler yanında söz konusu makaleleriyle gözlemlenebilir olan dünyayı ve bu dünyayı anlamaya çalışan pozitif bilimlere merkezine alan ve hayatın her alanında rehber edinen bir bakış açısını Osmanlı toplumuna tanıtmaya ve benimsetmeye gayretinde olmuştur.

Beşir Fuad'ın aldığı eğitim ve beslendiği kaynakların ortaya çıkardığı aydın kimliği farklı addedilmesine neden olsa da içinde yaşadığı dönem Osmanlı'sından ayrı ele alınamaz. Yaşanan mali, idari ve askeri sorunlara çözüm olarak benimsenen Batılılaşma siyasetinin, 1839 yılında başlayan Tanzimat Dönemi'yle başta eğitim kurumları olmak üzere devlet içerisinde daha fazla dolaşıma girmesi ve toplumsal alanı da kapsayarak bir tartışma atmosferine imkân vermesi bu açıdan önemlidir. Söz konusu değişim ve yarattığı koşullar, düşünceleri ve savunduğu fikirleri ile Fuad'ın varlığını bir anlamda mümkün kılmıştır. Özellikle Genç Osmanlılar adı altında Osmanlı ilk aydın kuşağını meydana getiren İbrahim Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın Batılılaşmayı kültürel tarafları ile de benimsenmesi gereken bir birikim olarak görmeleri ve toplumsal dönüşüm adına yerli basın oluşumuna yaptıkları katkılar, Beşir Fuad'ın yazı hayatını şekillendiren bir miras olarak görülmelidir. Fuad'ın yazı hayatı; Şinasi, Kemal ve Ziya Paşa'nın siyasi ve kültürel faaliyetlerini yürüttükleri Tanzimat Dönemi'nin sonrasına, 2. Abdülhamid Dönemi'ne denk gelmektedir. 2. Abdülhamid'in meşrutiyeti ilan edeceğini söyleyerek tahta çıkmasından kısa bir süre sonra Meclis-i Mebusan'ı kapaması ve Kanun-i Esasi'yi yürürlükten kaldırması, kendisinde merkezileşen ve 1909 yılına kadar devam edecek güçlü bir yönetimi beraberinde getirmiştir. Bu durum, 1860'lardan itibaren yurt içi ve yurt dışında çıkardıkları gazetelerde kaleme aldıkları yazılarla Ali ve Fuad Paşaların sert tondaki yönetimlerine eleştiriler yönelten ve meşrutiyetin ilanını isteyen

⁴⁰ Orhan Okay, "Beşir Fuad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 6, İstanbul, 1992, s. 5.

Genç Osmanlıların talep ettikleri değişimin boşa çıkması olarak düşünölmelidir. Nitekim 2. Abdülhamid'in benimsediği İslamcılık siyaseti ile pekiştirdiği ve inisiyatifin tamamıyla kendisinde toplandığı bir yönetim uygulamaya başlaması, uzunca bir süre muhalif seslerin duyulmasına da engel olmuştur. 2. Abdülhamid, Batılılaşma siyaseti çerçevesinde Tanzimat Dönemi'ndeki gibi bir tartışma atmosferinin varlığına sıcak bakmamış, Batı'yı referans alarak içeride uygulanması gereken değişikliklere yönelik taleplerde bulunan bir aydın kitlenin yönetimi için tehlike olacağını düşünmüştür. Ancak bu durum, 2. Abdülhamid Dönemi'nde Batılı bilgi ile temasın koparıldığı anlamına gelmemelidir. Padişah, siyasi Batılılaşmaya mesafeli yaklaşırken kültürel Batılılaşma konusunda özendirici bir tavır sergilemiştir. Hilmi Ziya Ülken *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* adlı eserinde dönemin, Batı'ya dair bilinmeyen bütün yeni bilgidenden haberdar olma ve toplumu haberdar etme gibi bir eğilim içerdiğini söylemiş, bunun "... Abdülhamid II zamanında hürriyetçi ve meşrutiyetçi fikirlere karşı baskının başladığı zamandan beri batılılaşmanın birinci, hatta bir müddet için biricik ödevi gibi göröldüğünü..."⁴¹ eklemiştir. Bu çerçevede Osmanlı basınında siyasi içerikli yayınların azalması ve yerine "... yeryüzünde yeni keşfedilen topraklar, şema ve fotoğraflarıyla yeni icat edilmiş alet, araç ve makineler, tedavi usulleri, tabiat güçlerinden, hayvanlardan, madenlerden faydalanma şekilleri, Avrupa'da büyük binalar..."⁴² gibi pratik hayata yönelik çeşitli konuların işlendiği ansiklopedik bilgilere yer verilmesi söz konusu olmuştur. Günlük gazeteler yanında edebiyat dergilerinde bile Batılı yaşayış tarzı ile ilgili bilgilendirmeye dayalı yayıncılık anlayışının benimsenmesi ve ilmi/mesleki dergilerin sayısındaki artış, kültürel Batılılaşma tercihinin somuta yansımaları olarak değerlendirilmelidir. Bu noktada, 2. Abdülhamid'in belirlediği dönem koşullarında yazı faaliyetlerini yürüten Fuad'ın kültürel Batılılaşma tercihi ile uyumlu bir görüntü sergilediği görölmektedir. 1884 yılının sonlarına doğru Ceride-i Havâdis'in başyazarlığına getirilen Fuad, bir buçuk ay boyunca yürüttüğü görevi sırasında *İcmal-i Ahval* başlığı altında kaleme aldığı 18 başmakalesinde "... Türkiye ve dış dünya ile ilgili bir takım haber ve bilgilerin değerlendirmesini yapmış..."⁴³; ancak bu

⁴¹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 5. Baskı, Ülken Yayınları, İstanbul, 1998, s. 68.

⁴² Orhan Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011, s. 22.

⁴³ M. Orhan Okay, *Beşir Fuad: İlk Türk Pozitivisti ve Naturalisti*, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, s. 62.

yazılar dışında siyasetle ilgilenmemiştir. Fuad bu özelliği ile Osmanlı ilk aydın kuşağından farklılaşmaktadır. Yaşadığı dönem koşullarının bu tercih üzerinde ne kadar etkili olduğuna dair kesin bir sonuca varmak zor olsa da sahip olduğu düşüncelerin ve savunduğu fikirlerin içeriği ve sürekliliği, baştan itibaren olgulara dayalı bilimsel bir motivasyon ile hareket ettiğini göstermektedir. Bu motivasyon, siyasetle kurdukları ilişki açısından farklılaşsalar da edebiyatı bir faaliyet alanı olarak görmeleriyle Şinasi, Kemal ve Ziya Paşa ile yollarının kesişmesini sağlamıştır.

-Beşir Fuad ve Edebiyatla Kurduğu İlişki

Tanzimat Dönemi'nde ortaya çıkan ilk aydın nesli olmalarının yanında, yerli edebi birikimde yarattıkları Batı orijinli değişimle yeni bir biçim ve içerik kanalının ortaya çıkmasına öncülük eden Şinasi, Kemal ve Ziya Paşa'nın sosyal konuları merkeze alan ve sade Türkçeyi ön plana çıkararak bir edebiyat anlayışını temsil ettiklerine önceki bölümlerde değinilmişti. Bu anlayış Batı'yı, yöneticilerin uygulamalarıyla sınırlı siyasi bir seçenek biçiminde kavramakla yetinmeyip kültürel birikimi ile sahiplenilmesi gereken bir gerçeklik olarak görmeleriyle ilgilidir. Genç Osmanlılar hareketi ile meşrutiyete dayalı Batılı bir siyasi modelin içeride hayata geçmesi konusunda çaba gösteren söz konusu isimler, toplumun geneline yayılmış bir zihniyet değişiminin daha kalıcı sonuçlar doğuracağını düşünmüşlerdir. Bu zihniyet değişiminin yaratılmasında ise Batılı kültürel birikimin aktarılmasında bir enstrüman olarak gördükleri edebiyat önemli bir faaliyet alanı olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Tanzimat edebiyatının ilk kuşağı anlaşılır bir dil ve sosyal bir içerikle Osmanlı toplumunun Batılı bir anlayış çerçevesinde dönüşmesi amacını gütmüştür. Beşir Fuad'ın yazı hayatını içerisine alan, Recai-zâde Ekrem ve Abdülhak Hamid'in belirleyici olduğu Tanzimat edebiyatının ikinci nesli ise hem mizaç hem de eserler açısından ilk nesille neredeyse ilgisizdir.⁴⁴ 1876 yılında ilan edilen meşrutiyetin kısa bir süre sonra kesintiye uğraması ve siyaset alanının 2. Abdülhamid'in kontrolü altında yeniden şekillenmesi, Fransız romantizminin etkisinde kendi içerisine dönük bir edebiyat atmosferi yaratmıştır. "Sanatın kendi kendisinin hizmetine girdiği..."⁴⁵ bu dönemde şiir; hayat, ölüm, madde, ruh, varlığın mahiyeti gibi temaların süslü bir anlatımla işlendiği örneklerin

⁴⁴ Orhan Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011, s. 55.

⁴⁵ Akyüz, s. 49.

çoğaldığı, roman ve hikâye ise genellikle aşk temasının konuşma dilinden uzaklaşarak ele alındığı türler haline gelmiştir. Bu bağlamda Tanzimat edebiyatının ikinci nesli; sosyal içeriğin geri planda bırakıldığı ve dilde sadelik prensibinin önemsenmediği bir edebiyat anlayışını temsil etmiştir.* Bu anlayış 2. Abdülhamid'in kültürel Batılılaşmayı teşvik eder tutumunun, Batılı yaşam tarzına dair özellikle gazete ve dergiler aracılığıyla üretilen yüzeysel ansiklopedik bilgiden ibaret olmasıyla yakından bağlantılıdır. Nitekim birinci nesilden farklı olarak ikinci nesil, toplumun Batılı bir anlayış çerçevesinde kapsamlı bir zihinsel dönüşüm yaşaması idealini taşımamış, edebiyata da bu dönüşümü gerçekleştirecek bir enstrüman anlamını yüklememiştir.

Beşir Fuad, yaşanan siyasi değişimlerin edebiyat iklimine yansıdığı ve hâkim anlayışları belirlediği bu atmosferde ileri sürdüğü fikirlerle diğer alanlarda olduğu gibi farklı bir duruş sergilemiştir. Edebiyat alanındaki faaliyetlerini çağdaşı olduğu ikinci neslin romantik eğilimlerini tenkit etmek ve realist anlayışı yerli edebiyat camiasına benimsetmek üzerinden yürüten Fuad'ın edebiyatla kurduğu ilişkinin mahiyetini kavrayabilmek için 1885'te yayınladığı *Victor Hugo* biyografisi önemli bir kaynaktır. Bu eser, Fransız edebiyatçının hayatı ve eserlerini yerli okuyucuya detaylı olarak tanıtmının yanında, Avrupa'da 18. yüzyıl sonu-19. yüzyıl başında ortaya çıkan ve insanın duyguları ile düş gücünü merkeze alan romantizmi tartışmaya açma amacı da taşımıştır. Fuad söz konusu eserinde Hugo'yu, temsil ettiği yenilikler nedeniyle yerleşik edebi gelenek tarafından sert eleştirilerle karşılaşan, bu nedenle Fransız İhtilal'i'nin özgürlük şiarıyla kendisini özdeşleştiren romantizmin kurucusu addeder. Hugo'nun geleneksel anlayışın temsilcilerince "... bir edebiyat celladı, ahlak bozucu, yok edilmesi gereken zararlı düşünce sahiplerinden biri..."⁴⁶ olarak anılmasını eleştiri sınırını aşan bir tutum olarak nitelendirir. Ancak edebiyat anlayışının merkezine,

"... bir şey ki tamamiyle hakîkate muvâfık (uygun) değildir, aslı mütegayyirdir (değişmiştir), yani galat-ı tabî'atdan ma'duddur (sayılır). Şu neticeyi kabul

* Mehmet Kaplan bu dönemi, "... edebiyat bakımından şüphesiz zengin olan bu devrede Namık Kemal neslinin kuvvetli erkek sesini hatırlatan hemen hemen hiçbir şey yoktur. Aciz bir ferdiyetçilik ruhlarına, yazılara hâkim olur." cümleleriyle tanımlar. Bkz. Mehmet Kaplan, *Nesillerin Ruhü, 2. Baskı*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1970, s. 16.

⁴⁶ Beşir Fuad, *Victor Hugo: Yaşamöyküsü*, (çev.) Kemal Bek, Özgür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 6.

ettikten sonra hayalâta müstenîd olan (dayanan) edebiyatın galatâtdan (yanlıştan) başka bir şey vücûde getirmediğine hüküm etmek uzak bir şey değildir..."⁴⁷

düşüncesini koyan Fuad için romantizm, duygulara yer verdiği oranda geçerliliğini yitirmektedir. Gerçeği beş duyuyla algılanan somut ve objektif bir bilgi olarak algılayan Fuad, duyguların rehberliğinde bir bakış açısı ile hayaller ve abartıya varılacağını, bunların ise gerçeği bozucu bir etkiye sahip olduğunu ileri sürmüştür. Oysa Fuad,

"Benim asıl maksadım bir roman yazıldığı, bir âlem tasvir olunduğu vakit o romanı okuyan o âlemde yaşamış gibi olmalı, bir balık için su ne kadar lazım ise tasvir olunan eşhasın (şahıslar) yaşayabilmesi için şairin hayalhanesi o kadar elzem olmamalı; o eşhasın numuneleri âlemde görülebilmeli, yani bunlar şair keyfine göre icat eylediği acibeler olmayıp tabii olmalı..."⁴⁸

sözlerinde dile getirdiği üzere, edebiyatın temel sorumluluğunun gerçeği yansıtmak olduğunu ve bu sorumluluğu yerine getirerek temsil ettiği yücelik ve güzelliğe ulaşacağını düşünmüştür. Bu bağlamda Fuad, her ne kadar çağdaşları arasında kendisini geçebilecek pek fazla edebiyatçı olmadığını söylese de Hugo'yu, hayallere olan tutkusu ve bu tutkunun eserlerinde "...bir konuyu hakıyla tartışmasına ve dengelemesine engel olması..."⁴⁹ nedeniyle eleştirmiş, şiir ve romanlarının hayale yaklaşıp gerçekten uzaklaştıkça değer yitirdiğini ileri sürmüştür. Fuad'a göre Hugo'nun gerçeklerle arasına koyduğu duygu yoğunluklu mesafe, onun savunulan düşüncelerin neredeyse tartışmasız bir doğruluk ve geçerlilik taşıdığı en üst merteye olan filozofluktan da uzaklaşmasına neden olmuştur.

Victor Hugo biyografisi; Fuad'ın romantizme yönelttiği eleştiriler yanında, romantizmin yerine önerdiği edebiyat anlayışına dair bilgiler de içermiştir. Bu noktada Fuad, "... doğada olaylar ve nesnelere bize nasıl görünüyorsa değiştirmeksizin olduğu gibi anlatan ..." ⁵⁰ realizmi kendisine daha yakın görmüştür. Yalnız gerçeğin sanat

⁴⁷ Işın, s. 366.

⁴⁸ Muallim Naci ve Beşir Fuad, s. 120.

⁴⁹ Beşir Fuad, s. 89-90.

⁵⁰ Beşir Fuad, s. 132.

eserleri meydana getirebileceği iddiasına dayanan bu anlayış, günlük yaşamın bilime aykırı olmayan bir tutumla ortaya konmasını amaçlamaktadır. Nitekim Fuad'ın, "... yazdığı eserlerde gösterdiği edebi gücü sayesinde realizm akımını tanıtmayı başardığından söz konusu akımın kurucusu sayılabilir..."⁵¹ dediği Emile Zola (1840-1902), deneysel tıbbın kurucusu Claude Bernard'ın fizyolojist yaklaşımının ilkelerini edebiyat alanına uygulamıştır. Fizik ve kimya disiplinleri aracılığıyla keşfedilen işleyiş yasalarının canlılar dünyası için de geçerli olduğunu ve bunu ortaya çıkarmak için gözlem ve deney yapmak gerektiğini savunan Bernard'ın 'gözlemci' ve 'deneyci' kavramları, Zola'nın edebiyat alanında temel referansları olmuştur. Bir yazarın sahip olacağı 'gözlemci' kimliği ile eserlerinde işlediği şahıs ve olayları dış dünyadan alması gerektiğini ve 'deneyci' kimliği ile dış dünyadan topladığı malzemeyi yeniden kurgulaması gerektiğini düşünen Zola, gerçeklerden beslenen bir yaratıcılığa vurguda bulunmuştur. Bu edebiyat anlayışının Fuad'daki yansıması ise varoluş biçimiyle en başından hayali olan edebi eserlerin, hayatın işleyişine aykırı herhangi bir öge bulundurmaması gerektiğidir. Bu noktada duygulara öncelik tanıyarak hayale ve abartıya saplanması nedeniyle romantizmi eleştiren Fuad, realizmi ise pozitif bilimler aracılığıyla keşfedilen maddi varoluş yasalarını gerçeğin ölçütü olarak ön plana çıkarmasından dolayı önemsemiştir. Fuad'ın bu tercihi, yerli edebiyat tartışmalarına da yansımıştır. Mustafa Reşid (1861-1936)'in 1887'de yayınladığı *Gözyaşları* adlı eserinin giriş kısmına, gözyaşlarının oluşumu ve işlevi ile ilgili bilimsel bir açıklama eklemesini anlaşılabilir bulan ve gözyaşlarını "... mazlûmiyetin şefî'i, masumiyetin tesellisi... İhlâs ve hakikatin tercüman-ı sıdk u beyanı..."⁵² olarak tanımlayan Recai-zâde Ekrem'i eleştirmesi bu çerçevede değerlendirilmelidir. Reşid'in gözyaşlarının oluşumunu beyin ve gözyaşı bezleri arasındaki etkileşimle açıklamasını olumlu karşılayan Fuad, Ekrem'inkileri ise gerçeği hayale feda eden türden görmüş ve insani duygulardan bahseden her edebiyatçının fizyoloji bilmesi gerektiğini sözlerine eklemiştir. Fuad'ın bilimsel gerçeklerle ters düşen ifadeleri geçersiz olarak kabul etmesinin bir başka örneği ise şiir konusunda şiddetli tartışmalara girdiği Menemenli-zâde Mehmed Tahir (1862-1903)'in *Hâver Dergisi*'nde çıkan *Mâzi* başlıklı şiiridir. Bu şiirin

"... Nezdime geldi bir meh-i gülşen

⁵¹ Beşir Fuad, s. 133.

⁵² Recai-zâde Ekrem, "Gözyaşlarına Takriz", *Şiir ve Hakikat: Yazılar ve Tartışmalar*, (haz.) Handan İnci, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 323.

Parlıyordu lebinde bir hande
Venüs inmiş zemine zan ettim
Hayret ettim de nezdine gittim...”⁵³

bölümünde Fuad, birinci mısra ile dördüncü mısrada ifade edilen birbirine taban tabana zıt olduğunu söylemiş ve şiiri akıl tutulmasına yakalanmış bir hastanın sayıklamalarına benzetmiştir. Doğruları yansıtmayan ve akli açıdan tutarsızlık barındıran bu örnekler Fuad için, duygusallık gerçeği bozucu bir etkiye sahiptir düşüncesinin ispatı olarak görülmüştür. Bir başka özellikleri ise Fuad'ın edebiyata yüklediği anlamı ortaya koyar nitelikte olmalarıdır.

Fuad 1886 yılında çıkardığı *Beşer* adlı eserinin giriş kısmında, Darwin'in evrim teorisini toplumsal alana adapte eden Spencer'in bilgi türlerini nasıl tasnif ettiğinden bahsetmiştir. Spencer'in önem sırasına göre fizyolojiyi ve doğa bilimlerini başa, edebiyatın içerisinde olduğu güzel sanatları ise sona koyarak yaptığı bu tasnif, Fuad'ın kendi fikirlerini desteklemek için kullandığı bir referans olmuştur. Nitekim edebiyatla ilgili olarak,

“... Revâ mıdır ki zihinlerimizi mevzûn (vezinli) ve mukaffâ (kafiyeli) ebyâtla (beyitlerle) dolduralım, tesîrât-ı kalbiyyeye dair birtakım evhâmat-ı şa'irâne ile fikirlerimizi taglit edelim de (yanlış yollara yöneltelim) bu uzvun vazifesi neden ibâret olduğunu bilmeyelim?..”⁵⁴

sözleri Fuad'ın bilimsel bilgiye verdiği önemi bir kez daha göstermesinin ötesinde, bu bilgi türünü edebi bilgi türünden daha üstün gördüğünün ipuçlarını taşımaktadır. Fuad iki bilgi türüne eşit değerde yaklaşmadığını *Victor Hugo* biyografisinde Homeros ile Arşimed'i karşılaştırarak ve bu karşılaştırma sonucunda Arşimed'in insanlık için daha yararlı hizmetlerde bulunduğunu söyleyerek göstermiştir. Bütün söz sanatlarını içeren bin beyit söylemekten bir bilimsel gerçeği keşfetmenin daha önemli olduğunu düşünen Fuad; bilimi güneşe, şiiri ise aya benzetmiş ve “... güneş olmayan yerde kamerin ziyâ-yı muktebesinden istifâde mümkün olabilir. Her şair fikrindeki hatâları fen sayesinde tashîh edebilir, fakat hiçbir mütefennin tasavvur edemiyorum ki şiire müracaatla ıslâh-ı fikr

⁵³ Beşir Fuad, “Çevir Kazı Yanması”, *Şiir ve Hakikat: Yazılar ve Tartışmalar*, (haz.) Handan İnci, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 266.

⁵⁴ Beşir Fuad, “Beşer-Mukaddime”, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi-V*, (haz.) Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Zeynep Kerman, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1989, s. 97.

edebilsin!..”⁵⁵ diyerek bilimsel bilginin üstünlüğüne olan inancını bir kez daha vurgulamıştır. Bu noktada Fuad’ın kendisine edebiyatta kişisel ölçünün merkeze alındığı romantizmi değil de bilimsel ölçünün merkeze alındığı realizmi daha yakın görmesi anlaşılmalıdır. Orhan Okay’a göre bu bakış açısı onu “... ilmi hakikatlerden bahsetmeyen edebiyatın lüzumsuzluğuna kadar varan...”⁵⁶ bir görüşün sahibi haline getirmiştir. Buna rağmen yazı hayatının ilk dönemlerinde olduğu gibi doğrudan fen bilimleri ile ilgili konulara ağırlık vermeyip fikirlerini edebiyat alanında yürüttüğü faaliyetler aracılığıyla dile getirmesinin nedeni ise Fuad’ı, Tanzimat edebiyatının ilk nesli ile ortaklaştırmaktadır. Fuad; Şinasi, Kemal ve Ziya Paşa’nın öncülük ettiği ilk nesil gibi edebiyatı topluma ulaşma konusunda bir iletişim kanalı olarak görmüş ve edebiyatın gücünden yararlanarak “... fenne ilgi duyanların artmasını temenni etmiştir.”⁵⁷ Dolayısıyla edebiyat alanı içerisinde yürüttüğü faaliyetlerin ‘tenkid’ merkezli çalışmalar olması, bu alandaki yerleşik alışkanlıkların ve hâkim eğilimlerin bilimsel referanslarla tartışmaya açılması ve bu referansların toplumsal dolaşıma girmesini sağlama amacıyla ilgilidir. Toplumun zihinsel dönüşümünün sağlanmasında sahiplenilen Batılı kültürün sınırları farklılaşsa da hem ilk nesil hem de Fuad, edebiyata bu dönüşümü sağlayacak bir enstrüman anlamı yüklemişlerdir.

Sonuç Yerine

Osmanlı Devleti’nin ayakta kalmak amacıyla 18. yüzyıldan itibaren benimsediği Batılılaşma siyaseti sonucu açılan okullarda modern bürokratik kadrolar yetişmiştir. Sahip oldukları yabancı dil bilgisiyle Batı’yı yakından takip eden bu kadrolar, Osmanlı ilk aydın kuşağına kaynaklık etmiştir. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat fermanının istenilen sonucu vermemesi, Osmanlı’daki uygulamaları Batı’dakilerle karşılaştırabilecek donanıma sahip bu kadrolar içerisinde muhalif bir grubun çıkmasını sağlamıştır. Genç Osmanlılar adı altında siyasi faaliyet yürüten bu grup, serpilmeye başlayan yerli basın aracılığıyla eleştirel yazılar kaleme almış ve bir kamuoyu oluşturma gayreti içerisinde olmuştur. Siyasi taleplerini Batılı bir yönetim biçimi olan meşrutiyetin ilan edilmesi üzerinden dillendiren Genç Osmanlılar, tek başına güncelden beslenen bir siyasi

⁵⁵ Beşir Fuad, “Gayret’in 3,4,5,6 Numrolu Nüshalarında Munderic “Victor Hugo” Ünvanlı Makale-i İntikadiyeye Mukabele”, *Şiir ve Hakikat: Yazılar ve Tartışmalar*, (haz.) Handan İnci, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 188.

⁵⁶ Okay, s. 78.

⁵⁷ Enginün, s. 798.

faaliyet alanına sahip olmamış, özellikle Şinasi, Kemal ve Ziya Paşa'nın Batılı kültürün toplumsal benimsenmesi inancına sahip olmaları ile edebi faaliyetlerde de bulunmuştur. Bu durum, Osmanlı'nın ilk aydın nesli kabul edilmelerini perçinleyen bir özelliktir.

Tanzimat sonrası 2. Abdülhamid Dönemi'nin aydınlarından biri olan Beşir Fuad, bir önceki neslin yarattığı ve Batılı bilginin yerli basın aracılığıyla toplumsal dolaşıma dâhil edildiği entelektüel ortama doğmuştur. Siyasete mesafeli; ancak edebiyata ilgili tavrı onu kendi kuşağı ile benzer kılsa da edebiyata yükledikleri anlam açısından ayrılmışlardır. Diğer taraftan edebiyata yükledikleri anlam açısından ortaklaştıkları ilk nesil ile siyasetle kurdukları ilişki açısından farklılaşmışlardır. Bu nedenle Fuad'ı, onu ortaya çıkaran dış koşulları unutmadan; ancak kendine has özelliklerini de göz ardı etmeden ele almak gerekmektedir. Pozitif bilimleri geçerli bilginin kaynağı olarak gören Fuad, ilgi duyduğu her alana bu pencereden bakmış ve bilimsel yöntemin filizlendiği zemin olan fen bilimler dünyaya görüşünün dayanağı haline getirmiştir. Batılı bilginin, ilk aydın kuşağı ve çağdaşları arasında kopuk bir biçimde sahiplenilmesine karşın, o benimsediği bilimsel yöntemi fikir beyan ettiği her konuda kullanmış ve kendi içerisinde tutarlı bir dünya görüşü haline getirmiştir. Bu nedenle Fuad'ı bir 19. yüzyıl Osmanlı aydını olarak diğerlerinden ayıran; savunuculuğunu yaptığı fikirlerin içeriği kadar, bu fikirleri kendi yaşamında sahiplenme biçimi olmuştur.

Fuad'ın bilimsel bilgiye tanıdığı üstünlüğe karşın, kısa yazı hayatının büyük bölümünü edebi faaliyetlerle geçirmesi ilgi çekicidir. Yukarıda değinildiği gibi bu faaliyetleri bilimsel amaçlarla gerçekleştirmiştir. Osmanlı toplumunun somut, sınanabilir ve aklın merkeze alındığı bilimsel bilgiye kapı aralaması amacıyla olan Fuad, bunu mümkün kılabilmek için toplumla aydınlar arasındaki en açık kanal olan edebiyatı kullanmıştır. Bu alanda da bilimsel bilginin merkezde olduğu pozitivist bakış açısını referans alması, zaman zaman edebiyatın varlığını hiçleyen bir noktaya savrulmasına neden olmuş, yerli edebiyat dünyası içerisinde şiddetli eleştirilerle karşılaşmıştır.

İçinde yaşadığı dönem ile örtüşmezliklerinin fazlalığı özellikle yazı hayatının son döneminde kendisini yalnız hissetmesine neden olsa da Fuad, sahip olduğu bilgi birikimiyle saygı duyulan bir Osmanlı aydını olmuş ve kendisinden sonra gelenleri etkilemeyi başarmıştır. Edebiyat alanında 1880'lerden sonra belirmeye başlayan realist

eğilimler onun oluşturduğu zemin üzerine inşa olunmuştur. Nabi-zâde Nazım, Hüseyin Rahmi ve Halid Ziya gibi isimlerin bu edebi anlayışa dayalı eserler vermesinde Fuad'ın etkisi yadsınamaz. O, dile getirdikleri ile sadece edebiyat alanında değil, genel olarak yerli fikir dünyasında etkili olmuştur: Ali Kemal, Mizancı Murad, Abdullah Cevdet, Baha Tevfik gibi isimler Fuad'ın açtığı kanaldan ilerlemişlerdir. Bu bağlamda sahip olduğu toplam etki; savunduğu fikirlerin doğruluğu ya da yanlışlığından, eksikliği ya da fazlalığından öte, birbiriyle örtüşür bir kapsamlılığa sahip olmasından ve pek çok Osmanlı aydınının tersine Batılı bilgiyi siyaset merkezli bir pragmatizmle değil, yaşamını belirleyen bir gerçeklik olarak görmesinden kaynaklanmıştır.

Kaynakça

- Ahmet Mithat Efendi (2014), *Beşir Fuat*, (haz.) Bahar Dervişcemaloğlu, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- AKYÜZ, Kenan (2013), *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri: 1860-1923*, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Recai-zâde Ekrem (1999), "Gözyaşlarına Takriz", *Şiir ve Hakikat: Yazılar ve Tartışmalar*, (haz.) Handan İnci, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 323-326.
- ENGİNÜN, İnci (2010), *Yeni Türk Edebiyatı: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, 5. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Beşir Fuad (1989), "Beşer-Mukaddime", *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi-V*, (haz.) Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Zeynep Kerman, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Beşir Fuad (1999), "Gayret'in 3,4,5,6 Numrolu Nüshalarında Münderic "Victor Hugo" Ünvanlı Makale-i İntikadiyeye Mukabele", *Şiir ve Hakikat: Yazılar ve Tartışmalar*, (haz.) Handan İnci, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 173-188.
- Beşir Fuad (1999), "Menemenli-zâde Tahir Beyefendi'nin Gayret'in 29, 30, 31, 33 Numrolu Nüshalarındaki Makale-i Cevabiyeye Cevap", *Şiir ve Hakikat: Yazılar ve Tartışmalar*, (haz.) Handan İnci, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 206-240.
- Beşir Fuad (1999), "Çevir Kazı Yanmasın", *Şiir ve Hakikat: Yazılar ve Tartışmalar*, (haz.) Handan İnci, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 263-272.
- Beşir Fuad ve Fazlı Necip (2009), *Mektuplar*, (çev.) Parkan Özturan, Artes Yayınları, İstanbul.
- Beşir Fuad (2011), *Victor Hugo: Yaşamöyküsü*, (çev.) Kemal Bek, Özgür Yayınları, İstanbul.

Beşir Fuad (2011), *Voltaire*, (çev) Erdoğan Erbay, Ali Utku, Çizgi Kitabevi, Konya.

HEPER, Metin (1985), "19. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 245-258.

IŞIN, Ekrem (1985), "Osmanlı Materyalizmi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 363-370.

KAPLAN, Mehmet (1970), *Nesillerin Ruhu*, 2. Baskı, Hareket Yayınları, İstanbul.

KARPAT, Kemal H. (2010), *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, Timaş Yayınları, İstanbul.

KARPAT, Kemal H. (2014), *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul.

KILIÇBAY, Mehmet Ali (1985), "Osmanlı Aydını", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İslam Ansiklopedisi*, C: 1, İstanbul, ss. 55-66.

MARDİN, Şerif (1997), *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Muallim Naci ve Beşir Fuad (2012), *İntikad*, (haz.) Ahmet Ağır, Grafiker Yayınları, Ankara.

OKAY, Orhan (1989), "Tanzimat ve Edebiyatı", *Türkiye Günlüğü Aylık Fikir ve Kültür Dergisi*, S: 8, Ankara, ss. 18-26.

OKAY, Orhan (1992), "Beşir Fuad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 6, İstanbul, ss. 5-6.

OKAY, Orhan (2004), "Edebiyatımızın Batılılaşması Yahut Yenileşmesi", *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri: Tarih-Antoloji-Ansiklopedi*, C:8, Ötüken-Söğüt Yayıncılık, İstanbul, ss. 301-315.

OKAY, Orhan (2011), *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.

OKAY, M. Orhan (2012), *Beşir Fuad: İlk Türk Pozitivisti ve Naturalisti*, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.

ORTAYLI, İlber (1995), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul.

ŞEN, Nurcan (2009), "Tanzimat Dönemi Periyodikleri ve Dergicilik", *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, S:5, Ankara, ss. 381-393.

<http://turkiyat.gazi.edu.tr/posts/view/title/gazi-turkiyat-guz-2009-sayi-5-33576>, (29.01.2017)

TUNAYA, Tarık Zafer (1999), *Batılılaşma Hareketleri - 1*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul.

ÜLKEN, Hilmi Ziya (1998), *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 5. Baskı, Ülken Yayınları, İstanbul.

YILDIZ, Saadettin (2006), *Tanzimat Dönemi Edebiyatı*, 2. Baskı, Nobel Yayınları, Ankara.

ZÜRCHER, Erik Jan (2011), *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, (çev.) Yasemin Saner, 26. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

